

# *Eski Türklerde ölüm kültü ve sembolizminde atın yeri*

sanat târihi ve arkeoloji materyalleri ve eski belgelere göre\*

YAŞAR ÇORUHLU



A

TIN ölüm kültü içinde yer alması, insanın hayâtına dâhil olması ile ilgilidir. Bunun ne zaman ve nerede olduğu ise bilim insanları arasında tartışılmaktadır. Kimine göre bu, Türkiye toprakları içinde Anadolu'da kimine göre ise İç Asya'da gerçekleşmiştir. Bizim düşüncemize göre atın ehlîleştirilmesi, sürekli belirli yerlerde oturarak yaşantısını sürdüren halkların değil, hareketli hayat tarzının ön planda olduğu toplulukların medeniyet târihine armağan ettiği bir husustur. Bu bağlamda atın ilk kez bugünkü Kazakistan topraklarında ehlîleştirilmiş olduğu görüşü önemlidir (MÖ 4 bin).<sup>1</sup> Atın ehlîleştirilmesi, ondan ekonomik bakımdan faydalanmanın yanı sıra, uzun mesâfelere ulaşımı da sağlamıştır. At ehlîleştirildikten sonra, öncesinde sığırların ve geyiklerin çektiği arabalar, atlar tarafından çekilmeye başlanmıştır. Atın askerî alanda kullanılmasıyla da yine insanlık târihinde önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Bu anlayışı temel hareket noktası kabul ettiğimizde, atın ehlîleştirilmesi veya atlı arabanın kullanımının gelişiminde, hareketli hayat tarzı olan eski Türklerin atalarının da rolü olduğunu ileri sürmek mantıklı bir çıkarımdır. Nitekim İç Asya'daki Proto-Türklerle ilgili kültürlerde üretilen sanat eserleri ve ele geçen arkeolojik malzeme de bunu desteklemektedir.

Dünyadaki hiçbir toplulukta at, erken dönemde ve sonrasında Türklerde olduğu kadar büyük değer kazanmamıştır. At, İç Asya'da gelişen ve Ortaçağlara kadar ulaşan Türk kültürüne âdeta damgasını vurmuş ve bu nedenle bâzı bilim insanları, Türk kültürünü "atlı kültür" olarak adlandırmışlardır. Avrasya'nın yerleşik güney kavimlerinde, atın ehlîleştirilip kullanımının yaygınlaşması, kuzeyden gelen hareketli-bozkır kültürü mensubu topluluklar vâsıtasıyla vukû bulmuş olmalıdır. Örneğin eski Grek denilen topluluklar, atı bir savaş aracı olarak, muhtemelen İskitlerle olan temasları netîcesinde öğrenmişlerdir ve belki de İskit süvârisinin atı ile bir bütün hâlinde çok hızlı hareket edişi, Grek mitolojisine ve sanatına Kentavros denilen başı ve üst

kısmı insan, gövdesi at olan bir yaratık şeklinde yansımıştır. Hasanov'un bildirdiğine göre, Türk mitolojisinde Tanrı ilk olarak atı, daha sonra yarı at-yarı insanı (yâni Grek mitolojisindeki Kentavrosu -Kentavr-), bu melez yaratıktan sonra da insanı yaratmıştır.<sup>2</sup> Eski Avrupa yazarlarından Claudianus'a göre, "Tabiat, Hunların atlarında oturdukları kadar, bir Kentaur'ı bedenine sınımsız bağlamağa muvaffak olamamıştır."

Yine eski Avrupa yazarlarından Sidonius'a göre ise, "Daha anasının yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanı başında, hemen, eyerlenmiş bir ata rastlanır." Buna benzer çeşitli eski kaynaklar bâzen mübâlağalı olarak atın Türk halkları için önemini pek güzel bir şekilde yansıtmışlardır. Hatta bâzı Türk topluluklarının her şeyi atların üzerinde yapma eğiliminde olduklarını ifade ederken, yerde yürümekte zorlandıklarını dahi söylemişlerdir.<sup>3</sup> Bu durum, bize atın ehlîleştirilmesi ve atçılığın gelişiminde etken olan başlıca ulusun Türkler olduğunu göstermektedir.

Yukarıda ifade ettiklerimiz bize atın ehlîleştirilmesinin muhtemelen İç Asya'nın Bozkır bölgelerinde ve tahmînenime göre geç Neolitik devirde (MÖ 4

binler, hatta daha önce) olduğunu anlatıyor; ama bilinen süreç daha çok Erken Kalkolitik'ten başlar.

Atın parçalarının mezara konulması ritüeli, koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların kalıntılarının gömülmesinden sonra olmuştur. Bunun ekonomik ve toplumsal nedenleri vardır. Paleolitik ve Mezolitik devirlerle ilgili arkeolojik kazılarda, başlangıçta hep küçükbaş hayvanlar ve daha sonra sığır kemiklerinin varlığı dikkati çekerken, daha sonra buna az oranda at kemiklerinin katılmaya başlandığını görürüz. Örneğin Orta Asya'da Güney Özbekistan'daki Musteriyen devrine âit Teşik Taş mağara yerleşiminde gömülü olan bir çocuk cesedinin etrafında, at kemikleri at dışındaki hayvan kemiklerine oranla azdır.<sup>4</sup> Yine insan cesedi yanında at kemiklerinin de bulunduğu en erken merkezlerden biri olan Türkmenistan'daki Anav'da yapılan kazılarda at kemiklerinin diğer kemiklerin yanında az olduğu görülmüştür. Anav'ın Kalkolitik devre âit I. kültür tabakasında ortaya çıkarılmış at kalıntılarının evcilleştirilmiş atlara âit olduğu düşünülmektedir.<sup>5</sup> Sözü edilen Teşik Taş mağarasındaki durum ve sonraki gelişmeler, atın koyun, keçi, sığır gibi hayvanlardan daha sonra ehlî-

İki at tarafından çekilen, savaş ve yarışlarda kullanılan araba, V-IV. yüzyıl, Pazırık. Hermitage Müzesi.



Resim 1. Pazırık 1. kurgandan çıkarılan atın koşum takımlarıyla birlikte bir modeli (B. Piotrovsky-L. Galanina-N. Grach, 1987).

Resim 2. Berel Mezarlığı 71. kurganda insan ve at gömüsü, Kazakistan ( Z. Samaşev, 2013).



leştirildiğini ve yavaş yavaş definlerde de yer almaya başladığını gösterir.

Bu hususta daha önce yaptığımız bir araştırmada şu değerlendirmeye yer vermiştik: “Anlaşılabileceği üzere atın önemli sayılıp temel bir uygulama olarak mezarlara gömülmesi, Orta ve İç Asya’da oldukça erken tarihlerde söz konusu olmuştur. Yanılma payı olmakla birlikte belki de bu olay ilk olarak kuzeyde, yani İç Asya’da gerçekleşmişti. Bu nedenle Türkmenistan’da bir at iskeletinin ilk kez tüm bedeni ile yer aldığı tunç devrine ait mezarın, muhtemelen erken devirlerden beri bu bölgelere sarkan bozkır kültürü kabilelerinin etkisiyle yapılmış olması gerektiğini düşünüyoruz.”<sup>6</sup> Söz konusu yerde ve Türkmenistan’ın Murgab bölgesindeki Gonur Tepe’deki mezarda,

kurban edilmiş bir atın iskeleti ve ayrıca bir gönderin ucuna takılarak kullanıldığı anlaşılan küçük at başı parçası bulunmuştur.<sup>7</sup>

Orta ve İç Asya’da, Türklerin atalarının ortaya çıkmaya başladığı zamanlarda, hareketli hayat tarzının da değer kazanmasıyla birlikte, atın insan hayatındaki önemi artmış, buna paralel olarak ölüm kültürü içindeki yeri daha da belirgin hâle gelmeye başlamıştır. Bilhassa kurgan denilen ve içinde mezar bulunan yapıların ortaya çıkması ve yayılmasıyla atın bu mezarlarda yer alması arasında çok da fazla bir zaman geçmemiş görünmektedir.

Kurgan kültürü, Türkler arasında çok yaygındı, hatta bu kültürü oluşturan

başlıca âmil Ön-Türkler ve Türkler idi. Atların önce bazı bölümlerinin ve daha sonra bir bütün hâlinde gömülmesi, Proto-Türkler ve Türkler ile yakından ilgilidir.<sup>8</sup> Sonradan atın önemini idrak eden ve Türklerle savaşlarda karşı koymak için at edinmeye ve beslemeye çalışan başka bazı topluluklar da bu uygulamayı benimsemiştir. O bakımdan Türk, Moğol ve Çin ile başka halkların karşılaşma ve karışma noktalarından biri olan kuzey Çin önemlidir. Önce Proto-Türkler, sonra Türkler, daha sonra da Moğollar bu bölgeye gelmişler, burada devletler kurmuşlar, bu devletlere ait Türk toplulukları zaman içinde Orta ve İç Asya’ya kısmen dönmüş, dönmeyenler ise bölge kültürüne ge-

tirdikleri katkılarla birlikte, gelişmekte olan Çin kültürü içinde erimiştir. Bu durum, o dönemlerde de Çin'in nüfusunun Türklerden ve Moğollardan sayıca fazla olmasından kaynaklanmıştır. O nedenle birçok Türk kültürü unsuru Çin'de de benimsenmiştir. Bir dönem Gök Tanrısı orada da önem kazanmıştır.

Ayrıca kurgan tarzında ve kimisi Türklere âit mezarlar yapılmış ve bir kısım mezarlara atlar gömülmüş, hatta savaşçıların Çin bölgesinde de önem kazanmasıyla atlı arabalar sürücüleriyle birlikte mezara konmuştur. Kazılarda bunların farklı örnekleri ortaya çıkarılmıştır.

Türk sanatı ve kültürünün aydınlatılması için, bir karışma ve kaynaşma bölgesi olan Kuzey Çin'in önemi çok büyüktür.<sup>9</sup>

İç Asya'da bir Proto-Türk kültürü olarak kabul edebileceğimiz Okunyeve devrinde (MÖ 2. binlerin başı) kaya resimlerindeki araba tasvirleri; at, öküz, geyik gibi hayvanlardan araba çekmek için faydalandığını da gösterir. Bu durum Andronovo kültüründe (MÖ 2 bin-1700 arasında ortaya çıkar) devam etmiş, Hun devri ve sonraki dönemlere aktarılmıştır.<sup>10</sup>

Araba tasvirlerinin kayalar üzerinde görüldüğü dönemden daha öncesinde, kuzeyde İç Asya kesiminde Afanasyeva (MÖ 3. bin) kültürüne âit mezarlarda at kemiklerine rastlanmıştır. Bu kültürün Yenisey ırmağının sol kıyısında keşfedilen ilk merkezinde yapılmış kazılarda, hocker tarzında gömülü bir çocuğun bulunduğu mezarda değişik hayvan kalıntılarıyla birlikte at kemikleri de bulunmuş, başka Afanasyeva mezarlarından da at kalıntıları elde edilmiştir.<sup>11</sup>

Atların bir bütün hâlinde mezara gömülmesi, bazı bölümlerinin gömülmesinden sonra vukû bulmuş olmalıdır. Daha erken târihli mezarlarda kemiklerinin bir bölümü ve bâzen de sâdece kafatası bulunmuştur.<sup>12</sup> Bu husûsun ekonomik gelişmeye dayandığı kolaylıkla anlaşılabilir. Atın varlığı, belli bir zaman sonra aile ve toplum için bir servet kaynağı oluşturmuş ve bunun kaybı da önemli bir ekonomik kayıp anlamına gelmiştir.

O yüzden de bâzen atın bütünü temsil etmek üzere bir bölümü veya

parçası mezara konmuştur. Atın kendisi de muhtemelen cenâze töreninde pişirilerek yenmiştir.

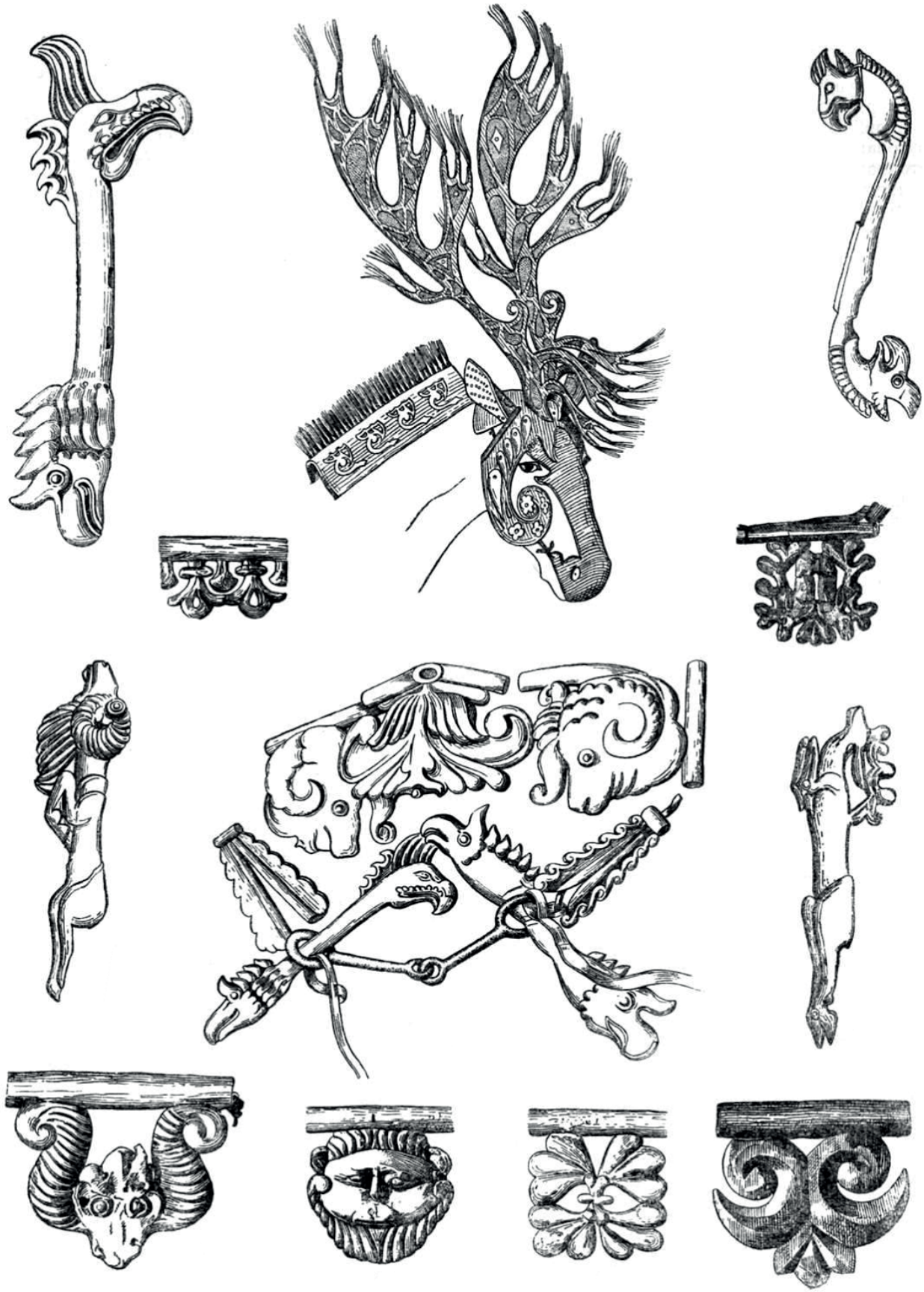
Bu mezarlara yaşlı ve sakat, işe yaramaz durumda hayvanlar konulmuş mudur bilemiyoruz, ancak bu durum ölüye saygısızlık ve öteki dünya tasavvuruna aykırı olacağı için uygulanmamıştır diye düşünüyoruz. Atın bir bütün hâlinde ölü eşliğinde gömülmesi, buna muktedir ekonomik güce sâhip kişiler öldüğünde gerçekleştirilmiş olmalıdır.

İç ve Orta Asya'nın erken ve bir kısmı Proto-Türklere âit kültürlerinde atların gövdelerinin kısmen veya bir bütün hâlinde gömülmesi geleneği, sonraki İskit ve Hun (Hsiung-nu ve Avrupa Hunları) ölüm geleneklerinde de devam etmiştir.

Avrupalı ve Amerikalı araştırmacıların İskit olarak diğer Türklerden ayırdığı (hatta İran kökenli saymaya çalıştıkları) toplulukların ve Hunların (Hsiung-nu) kurganlarında atların çok sayıda ve ço-



Pazırık kurganlarından çıkarılan bir gem. Hermitage Müzesi.



Kurganlarda görülen eşyâ ve motifler, (V.K. Shatobalov).

ğunda belli bir düzene göre gömüldükleri dikkatimizi çekmektedir. Bu kurganlar halktan kişilere değil, hükümdarlara ve en azından boy yöneticilerine âittir. Dolayısıyla ölenin âilesinin maddî gücü yeterli olduğundan bu kurganlarda bütün hâlinde ve birden çok sayıda at gömüsünün bulunduğu da söylenebilir; ancak atların gömülmesi daha çok ölüm kültü ile ilgilidir.

İskit ve Hun devri Türk kurganlarında, atın gömülmesiyle ilgili üç uygulama görüyoruz. Birincisi, genellikle yuğ töreninde (cenâze merâsiminde) ölü aşı olarak pişirilen ve yenen atın kemiklerinin mezara konulmasıdır. İskit veya Proto-Türk devrine âit kabul edebileceğimiz I. Arzhan kurganında, ölü için gömülen atlar dışında çok sayıda at kemiği bulunması bunun kanıtıdır.<sup>13</sup> Başka yerlerde de bu tür kalıntılar bulunmuştur. İkinci uygulama, cenâzeye katılan ve hükümdâra bağlı boy yöneticilerinin veya topluluk idârecilerinin ölü için hediye olarak getirdiği ve kan akıtılmaksızın belli bir teknikle öldürülen<sup>14</sup> atların bütün hâlinde gömülmesidir ki bunun en tanınmış örneklerini Altaylardaki Pazırık kurganlarında görmekteyiz.<sup>15</sup> Yukarıda ifâde edildiği gibi bâzı kurganlarda bu atlar belli bir düzeni ele verecek şekilde mezara yerleştirilmişlerdir. Bununla birlikte nizâmî olmayacak şekilde dar bir alana sıkıştırılmış at cesetleri de ortaya çıkarılmıştır. Üçüncü uygulama ise ölen kişinin atlarından bir bölümünün mezara konulmasıdır. Bâzen atlarla birlikte, yas işâreti olarak başka atların kesilmiş kuyrukları ve kadın saçları da defin odasına konulmaktaydı (Resim 1).

Atların belirli kısımları veya bütün gövdeleri neden mezar içine konuluyordu? Bu şüphesiz ki yüzyıllar boyunca oluşan ölüm kültürleriyle ilgiliydi. Muhtemelen dünyanın hemen her yerinde cesetler, öncelikle ihtiyaç nedeniyle gömülmeye başladı; çünkü açıkta kalan cesetler çeşitli salgın hastalıklara sebep olabiliyor, sağlıklı ve genç insanların ölümüne de yol açabiliyordu. Bu nedenle Paleolitik devirde (Taş devri) gömme, ateşin kontrol altına alınmasıyla (ateş düzenli olarak ilk kez Pekin adamı denilen insan tarafından kullanılmıştı) birlikte de yakma ritüelleri gelişmeye başlamıştır. Türkler ilk atalarından beri cesetleri daha çok

gömüyordu, ancak zaman zaman ölüleri yakarak küllerini toprağa vermeleri de söz konusuydu.

Gömme ve yakmaya dâir kalıntılar, çeşitli kurgan kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Gömme ve yakma şekilleri de yüzyıllara bağlı olarak birden fazla usûl gösterebiliyordu. Örneğin ceset bâzen dışarıda yakılarak küller bir kutu veya kabın içinde gömülürken bâzen de ceset mezara konulduktan sonra mezar odasıyla birlikte ateşe veriliyordu.

Böylece, önce ihtiyâca göre şekillenen gömme ile birlikte zaman içinde dinsel inançlar ve gömme törenleri de gelişti. Ölenin kalıntılarının muhâfaza edilmesi, bu dünyâya benzer başka bir dünya veya başka bir yerde tekrar yaşanılacağına inanıldığı için gerekli görülmeye başlandı. Yakarak gömme olayında da aynı türden inanışlar söz konusuydu. Başka bir hayâta dirilebilmesi için, ölen kişiye bir mezar, yâni geçici bir ev yapılıyor ve bu durumu simgeleyen sanatsal veya etnoğrafik nitelikteki nesnelere mezara konuyor ve ölünün gömülmesi sırasında veya ölüm yıldönümlerinde bir kısmı at ile ilgili olan bâzı ritüeller yerine getiriliyordu.

Bu durum, eski Türk halkları için de geçerliydi. Proto-Türklerde ve Türklerde ev biçiminde düzenlenmiş kurgan defin odaları bunu ispat etmektedir. Neolitik devirden beri İç Asya'da ve dünyânın başka yerlerinde cesetlerin aşı boyası (okr) ile boyanması veya aşı boyası ile boyanmış kil topraklarının mezarın içine konması, bâzı devirlerde ölünün eşliğinde mezara kadının veya hizmetçilerin de gömülmesi gibi uygulamalar, hep ölünün dirileceğine ve yeniden yaşayacağına inanıldığı içindi. Türk inanışlarında da görüldüğü üzere, ölen kişi kemiklerinden veya kandan dirilebilirdi (aşı boyası kanı temsil ediyor, kan hayat sıvısı olarak algılanıyordu) ve tabii muhâfaza edilebiliyorsa, gövdenin mumyalanarak korunması en iyisiydi.<sup>16</sup>

Bu her türe ilişkin örnekler, arkeolojik kazılarla gün ışığına kavuşturulan kurganlarda karşımıza çıkmaktadır. Ölen için kurban (çoğu kere at) kesme ve öleni gömmeden evvel bir çadırda (yurtta) bekletme, gelenlere yemek ikram etme, ölenin çadırı ve sonra mezarı etrafında tavaf yapma ve -muhtemelen İskitlerden beri- kurban edilen atın derisini ve başını göğe (Gök Tanrı'ya) uzanan bir çatala

yerleştirilmiş sırk üzerine koyma gibi (geç dönemlerde Yakutların "tabık", Altaylıların "baydara" dediği) ritüellerin bir kısmı şu veya bu şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Türkler, ölen kişinin ölmüş akrabaları ve tanıdıklarıyla birlikte ölüleri dünyâsında bu dünyâdakine çok benzer, paralel bir hayat süreceğine inanmaktaydılar.<sup>17</sup>

Bu inanış, ölen kişi için maddî ve mânevî bakımdan çok önemli olan atının da ona eşlik etmesi duygusuyla veya hediye mâhiyetinde gömülmesini getirmiştir.

Böylece Tagar (MÖ VI. -I. yüzyıl) kültüründen itibaren çok net bir şekilde, Hunlar ve diğer Türk topluluklarında atın mezara gömülmesi olmazsa olmaz bir uygulama hâlini almıştır. At o kadar önemlidir ki -ekonomik bakımdan durumu uygun olan insanların mezarlarında- hem bütün gövdesiyle hem de zengin koşum takımları ile birlikte gömülmüştür. Ölen kişinin de en zengin ve güzel elbiseleri ve eşyası ile birlikte defnedildiği düşünülürken, ata da bir kişilik ve ruh atfedildiği ve ölenin sonraki hayatında onun da ölünün atı ve serveti olarak dirileceği veya var olacağına inanıldığı anlaşılmaktadır.

Mezar odalarının içine konulan her şey, ölenin öteki dünyâda dirildikten sonra yaşayacağı hayâtı ve kullanacağı eşyası veya mal varlığını temsil etmektedir. Atın en güzel koşum takımlarıyla birlikte gömülmesi, sanat târihimiz açısından da önemli verilerin günümüze kadar taşınmasını sağlamıştır. Bâzı kurganlarda atların ayrı bölümler veya odacıklar içine gömüldüğü de gözden kaçmaz. Örneğin, Pazırık kurganlarında (MÖ 4. -3. yüzyıl) atlar, ağaçtan yapılmış kurganın kuzey ve güneyindeki insan defininin yapıldığı mezar odasından daha yüksek seviyede koşum takımlarıyla ve belli bir düzende gömülmüşlerdi.

Ölenin arkasından en ilginç yas ritüeli, kanlı göz yaşı ile ağlama geleneğiydi. Bu ritüelde atlar da yer alıyordu. Eski Çin kaynakları (Tang Sülâlesi Târihi, VI. yüzyıl olayları bölümü, T'ung-Tien 197. bölüm, 1068b, Ts'e-fu Yüan-Kui, 956. bölüm) özellikle Göktürk defin törenlerinden (VIII. yüzyıl) söz ederken ölü çadırının ve daha sonra da mezarın etrafını at üzerinde dönerek yedi kere tavaf eden Türklerin, yüzlerini bıçakla veya kılıçla keserek veya çizerek akıttıkları kanla birlikte ağladık-



Mızraklı İskit binicisini betimleyen altın plaka, Kul-oba kurganı. Hermitage Müzesi.

larını, kanlı göz yaşı döktüklerini ve aynı davranışı, mezar inşâ edilip ceset veya külleri toprağa gömüldüğü esnâda da tekrarladıklarını anlatıyorlar.<sup>18</sup>

Bu yas ritüelinin daha sonraki devirlerde de sürdüğünü Göktürk döneminin bâzı duvar resimlerinden ve Uygur tapınaklarında bulunan resimlerden (IX.-X. yüzyıl) anlıyoruz. Osmanlı döneminin, kolunu keserek ağlayan kimi dervişleri gösteren minyatürlerinden de kanlı göz yaşlarıyla ağlama geleneğinin geç dönemlere kadar ulaştığını görebiliyoruz. Erken zamanlarda atla yapılan bu ritüel, daha sonraları atsız olarak yapılagelmiştir.

Ölenin atlarının bâzılarının kuyruğunun kesilmesi veya bağlanması “tullama” ismiyle anılıyor, kuyruğu kesilen atlardan bir bölümü kimse kullanmasın diye “ıduk” îlan edilip salıveriliyor ve kesilen kuyruk da mezara konuluyordu. Bunun gibi, eşi ölen kadının saçları

da, örülmüş veya kese içine bir tutam konmuş hâlde kendisinin ve eşiyle ilgili kadınların yasını temsilen mezarın içine bırakılmaktaydı.<sup>19</sup>

Mezarlara bütün olarak konulan atların bâzılarının kulaklarında “im/in, en” işaretleri vardı. A. İnan’a göre, örneğin Pazırık 3. kurganına gömülmüş atların kulaklarındaki bu işaretler farklı kabîleleri temsil ediyordu ve atların bir hediye mâhiyetinde o kabîleler tarafından ölüye eşlik etmesi için gömüldüğünü gösteriyordu.<sup>20</sup>

Pazırık kurganlarında atların mask veya başlıklar taktığı da dikkati çekmektedir. Bunlardan bâzıları geyik boynuzludur. Bu husus, attan önce geyik kültürünün daha yaygın olduğuna işaret ediyor olabilir. Özellikle kuzey bölgelerindeki bâzı yerlerde geyikler, tıpkı atlar gibi, binek hayvanı olarak da kullanılıyordu. Masklar, kötü ruhlardan sakındırmanın yanında biçim de-ğiş-

tirmeye de yaradığından, atlar burada geyiğin biçim de-ğiştirmiş bir şekli veya onun yerini almış bir unsur olarak ele alınmıştır. Ölen kişi öteki dünyâya yolculuğunu bu binek hayvanlarının sırtında yapıyor ve oradaki hayâtını onlarla birlikte sürdürüyordu.<sup>21</sup>

Hun devri öncesi ve sonrasında kurganların hemen hepsinde at gömüsü olmuştur. Başadar, Şibe, Katanda, Berel, Ukok, Noin Ula gibi kurgan grupları bunların en tanınmışları arasındadır. (Resim 2).<sup>22</sup>

Göktürk (=Kök-Türk, yâni “Türk” adıyla anılan hânedânın devlet kurduğu MS 552-745, 753) döneminde mezarlara gömülen atın statüsünde bir farklılık gözlemlenir. Bunu îzah edebilmek biraz zordur, ancak daha önceleri genel bir sembolizm söz konusuysa da devirde daha bireysel bir sembolizmin varlığından söz edilebilir. Buna göre diyebiliriz ki sâdece üst yöneticilere âit bir uygulama, belki de kahraman (alp) tipinin yaygınlaşmasıyla alâkalı olarak savaşçılara kadar inmiş, daha kişiselleşerek toplumda yaygınlık kazanmıştır. Buna bağlı olarak gömülen atların sayısı azalmış ve çoğu kere bire kadar inmiştir. Bununla birlikte, insan cesedinin konulmadığı, önceki zamanlardan farklı olarak atın tek başına gömülü olduğu mezarların ortaya çıkması da ayrı bir gelişmeye işaret etmektedir.

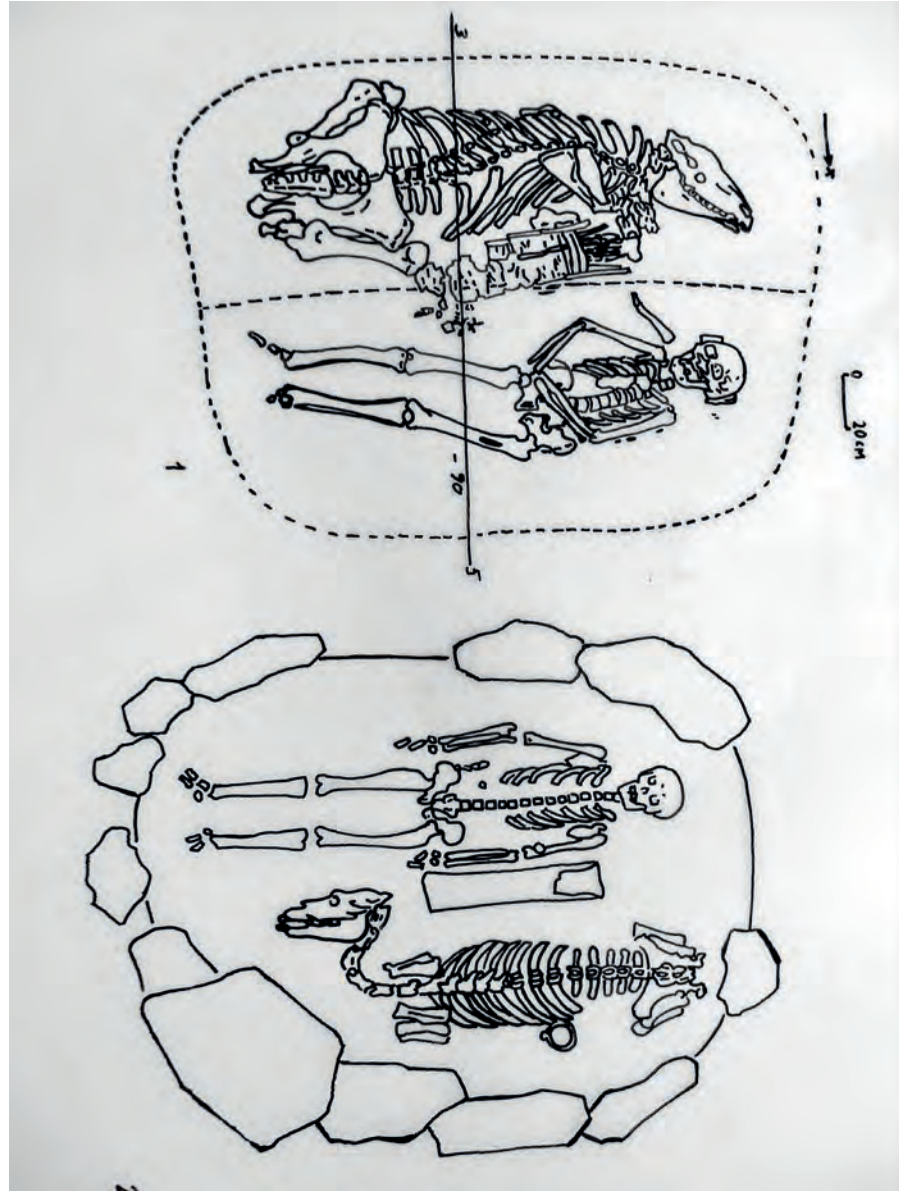
Aslında Göktürk dönemindeki gibi, Tagar (MÖ VI. -I. yüzyıl) ve sonraki Hun imparatorluğu devrinden beri (genel olarak MÖ 244-MS 216) savaşçı erkek ve kadınlara âit mezarlar karşımıza çıkmaktaydı; ancak bunlara at gömülmesi, özellikle Göktürk döneminin yaygın özelliği olarak görünmektedir. Böylece savaşçı, yâni “alp” ile “at” birlikte algılanmış; birbirini tamamlayan, bir bütünün iki parçası, neredeyse birbirine eşit (hatta bâzen at, insandan üstün) iki varlık olarak mezarlarda yer almışlardır. Öyle ki Göktürk kurganları içindeki mezarlarda, at, büyük çoğunlukla insan cesedi ile aynı bölüme konulmuştur. Sibirya’dan Kırgızistan’a kadar birçok kurganda bu durum görülür. Sâdece bir kısım örneklerde bâzı küçük farklılıklar söz konusudur: Bâzen at ile insan cesedi arasında ayırıcı mâhiyette birtakım eşyâ veya taş levhalar bulunur. Bâzı yerlerde

atın bulunduğu kısım cesedin bulunduğu yüzeyden az bir yükseklikle ayrılır.

Bâzi yerlerde at kadavrası ile insan cesedinin yönü birbirine zıddır. Yâni atın başı insanın ayağının bulunduğu taraftadır. Ancak bunlar esâsa ilişkin düşüncelere aykırılık teşkil etmez. Nitekim birçok örnekte de atın başı ile insanın baş kısmı aynı yöndedir. At ile insan cesedinin bâzi yerlerde sırt sırta, hatta koyun koyuna olduğu da gözlerden kaçmaz (Resim 3).

Bütün bunlar, atın bu devirlerden itibaren insanın vazgeçilmez dostu, arkadaşı, tek önemli varlığı gibi algılanmasından kaynaklanmıştır. Geç dönemlerde yazıya geçirilmiş, ancak çok eski mitsel öğeleri de içeren destanlardaki atların konumuna bakmak da, atın bu nitelikli yerini kavramak için yeterli olur. Bu destanlarda at zaman zaman kahramandan daha üstün bir varlıktır. Çoğu kere de uçan (kanatlı atlar bâzi destanlarda “tulpar” olarak isimlendirilmiştir), kimisi göğe kimisi suya kimisi yere mensup atlar olarak kabul edilirler. Bu atlar, kahramâna yol gösterir, onu korur ve hatta onun yapamayacağı şeyleri de yaparlar.<sup>23</sup>

Göktürk devrinde atın ölümler âlemine götüren bir vâsıtâ olduğu –elimizde bu konuda o dönemden yazılı bir belge olmamakla birlikte arkeolojik kalıntılara bakılarak da ifâde edilebilir. Geç dönem Türk halklarında (bugün şamanizm adı altında yaşayan) ölünün rûhunun at üstünde seyahat etmesi veya kamın at üstünde Gök Tanrı'ya ulaşması fikri, bir analogiyi akla getirmektedir. Bir kısım (Göktürk devri ve sonrasına âit) kurganlarda, atların ve insanların başlarının bulunduğu yönlerden (ki değişik yönlerde gömülü örnekler bulunmuştur) yola çıkılarak bâzi yorumlar yapılmıştır. Örneğin, bir kısım kurganların mezarlarında insan başının doğu, yanındaki atın başının ise kuzeye veya batıya döndürülmüş pozisyonda olması, Nesterov'a göre, ölümler âleminin daha çok kuzey veya batıda olduğu yönündeki düşünceden kaynaklanır. Bu uygulama, ölümlerin daha önce yaşadıkları dünyâdan ölümler dünyâsına (doğudan



Resim 3. Yenisey bölgesinde bulunan Çaa Tas 82. kurgan ve Tepen-Kel 14. kurganın insan ve at gömüsüne işaret eden planları (Yu. S. Hudyakov, 2004; yeniden çizim Y. Çoruhlu).

kuzeye veya batıya) bu atlara binerek ulaşacağını bir ifâdesidir.<sup>24</sup>

Göktürk kurganlarında atın dışında bâzen koyun ve keçilerin gömüldüğüne de şahit oluyoruz. Bu hayvanların öteki dünyâda da var olmaları isteğiyle veya ölümler âlemine bu hayvanların sırtına binilerek geçileceği inancından dolayı, temsîlî olarak mezarlara konulmuş olmaları mümkündür. Bu temaların İslâmî inanışlar içine sızdığı da anlaşılmalıdır.

Küçükbaş hayvanların daha çok kadın ve çocukların gömüldüğü küçük kurganlarda karşımıza çıkması da olayı ilginçleştirmekte, dikkatimizi başka bir yöne çekmektedir. Göktürklerin ataları

olarak belirttikleri Asya Hunlarından bahseden Çin kaynaklarından Shi Ji' (Şi-Cı)'de Hunların kız erkek fark etmesizin çocuklarını at binmeye alıştırmak için, koyunlara bindirerek eğitime tâbi tuttuklarını yazmaktadır: “Erkek çocukları koyuna biner, kuşlara ve fârelere yay gerip ok atarlar. Biraz büyüdüklerinde bu kez tilkilere ya da tavşanlara ok atarak bunları yiyecek yaparlar.”<sup>25</sup>

Atların ölümler kültüründeki yerini ifâde ederken, bâzi yerlerde atın insandan da önemli sayıldığını söylemiştik. İnsanın gömülü olduğu kurganın ayrı bir bölümüne veya aynı defin odasına ya da çukuruna gömülmesi yanında, atın



*Mezarlara at gömme geleneği, İslâmiyet ve bâzı yerlerde Hıristiyanlığın etkisiyle zaman içinde, özellikle XIX. yüzyıldan sonra kaybolmaya yüz tutmuştur.*

ayrıca inşâ edilmiş bir mezara gömülmesi durumu bunun bir örneğidir. Bu şekilde ayrı mezarlara gömülmüş atlar, Osmanlı döneminde de (Genç Osman'ın -1618-1621- *Sislikir* adlı atının en son İstanbul, Karacaahmet'e taşınmış mezarı ve *At Evliyâsı* diye anılan buradaki bir başka mezar ve daha başka at mezarları) söz konusu olmuştur. Atın kuyruğunun kesilmesi, düğümlemesi veya örülmesi gibi kimi uygulamalar

Türk İslâm dönemlerinde de devam etmiştir. Bunun yanı sıra eski Türk topluluklarının bâzısında öteki dünyâda her şeyin bu dünyâdaki tersi olarak algılanacağı düşüncesinin bir uzantısı olarak Osmanlı cenâze alaylarında atların eyerlerinin ters konulduğunu görüyoruz.

Mezarlara at gömme geleneği, İslâmiyet ve bâzı yerlerde Hıristiyanlığın etkisiyle ve bu dinlerin uygula-

yıcılarının zorlamasıyla zaman içinde, özellikle XIX. yüzyıldan sonra kaybolmaya yüz tutmuştur. Günümüzde çeşitli Türk topluluklarında eski Türk gömü geleneklerinin bir bölümü hâlâ sürdürülmekle birlikte, mevcut dînî inanışlara uygun olmadıkları gerekçesiyle bâzı zümreler tarafından ortadan kaldırılmak istenmektedir.<sup>26</sup>

Atların ölümüyle ilgili geleneklerden biri de mezar taşlarıdır. Bilinen at



Resim 4. At şeklinde yapılmış mezar taşı, Kasım İsmailov Rayonu, Azerbaycan (Rasim Efendi, 1986).

şeklindeki mezar taşları daha çok Türk İslâm döneminde, ancak bunlar mîlâttan önceki devirlerden beri Türk sanat târihinde karşımıza çıkan taştan yapılmış koç heykellerinin bir devâmı olarak düşünülebilir. Eski Türklerde koçlar, Kültigin anıt mezar külliyesinde olduğu gibi, genellikle koruyucu ve muhâfız figür olarak mîmârî düzenlemelerin girişlerine yerleştiriliyordu. Yüzlerce yıldan beri çeşitli amaçlarla kullanılan taş koç heykelleri ve sonra bunlara eklenen taş at heykelleri Türk İslâm dönemiyle birlikte mezar taşına dönüşmüş ve Orta Asya'dan (=Türkistan) Türkiye'nin içlerine (batı Anadolu) kadar olan alanda günümüze kadar gelmişlerdir (Resim 4).

Atlar bâzen at şeklinde olmayan başka mezar taşlarında da tasvir olarak görülebilmektedir. Bu tasvirlerin kimisinde binicisiz atlar vardır ki bu ölüme işârettir. Ayrıca atı üzerinde silâhıyla betimlenmiş süvâri veya atıyla ava giden binici tasvirleri de ölen kişiyi temsil eder şekilde mezar taşları veya taş sandukalar üzerinde yer alırlar.

At şekilli mezar taşları veya mezar taşı üzerindeki at tasvirleri, herhâlde atın ölen kişinin en önemli varlığı ve öteki dünyâya geçmesini sağlayan bir vâsıtâ olarak düşünülmesiyle ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bâzı araştırmacılar koç, koyun, at şeklindeki mezar taşlarını isimleri dolayısıyla Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi Türk devletleri veya Alayuntlu gibi Türkmen boylarıyla ilişkilendirse de, özellikle koyun, koç heykellerinin daha mîlâttan önce farklı Türk topluluklarında görülmesi bu yaklaşımı geçersiz kılmaktadır.<sup>27</sup>

Eski Türk kültürü ve sanatının çok önemli bir ögesi olan ve yakın zamâna kadar birçok ritüelin merkezinde bulunan at, bundan sonra da toplum hayatımızdaki yerini bir kültürel unsur olarak devam ettirmelidir. 🐾

\* Bu yazımız temel olarak daha önce yaptığımız çalışmalarımızdan edindiğimiz ana-esas yapıya dayanmaktadır. At üzerine daha önce yaptığımız yayınlar için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda At Figürlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 98, Ekim 1995, İstanbul, s. 171-219; Yaşar Çoruhlu, "Selçuklu Sanatında Görülen Kuyruğu Dügümlü At Tasvirlerinin İkonografik ve İkonolojik Mahiyeti", *SÜ VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 16-17 Mayıs 1996, Konya, 1997, s. 227-267; Yaşar Çoruhlu, "At ve Koç / Koyun

Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi", *Toplumsal Tarih*, sayı: 94, Ekim 2001, İstanbul, s. 35-42; Yaşar Çoruhlu, "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlar At Gömme Geleneği", *38. İCANAS 10-15.09.2007 Ankara / Türkiye-Bildiriler / Papers-Tarih ve Medeniyetler Tarihi-History And History of Civilizations*, c. III, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, s. 1051-1069 + Resimler s. 1515-1547; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 420-440.

1 Priscilla Mary Işın, *Avclıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 30.

2 Zaur Hasanov, *Çar İskitler*, aktaran: İlyas Topsakal, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını*, İstanbul, 2009, s. 310. Kentavr (Centaur) veya kentavros hakkında genel bilgi için bkz. Helen King, "Half-Human Creatures", *Mythical Beasts*, ed. John Cherry, British Museum Yayını, Londra, 1995, s. 141-143; bölümün geneli s. 138-167. Burada yazar eski Yunanlara yarı-at yarı insan yaratık fikrinin Hititler veya Mezopotamya'dan gelmiş olabileceğini ifade etmekte birlikte bu görüş, belgelere dayanmayan bir yorumdan ibarettir. İskitlerle ilgili verdiğimiz bilgiler akla daha yakın görünüyör; Kentavr konusunda genel olarak bkz. Deniz Gezgin, *Hayvan Mitosları*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 31 - 32.

3 Gyula Németh, *Attila ve Hunlar*, çev. Şerif Başta, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 81-82.

4 V. M. Masson - V. I. Sananidi, *Central Asia - Turkmenia Before the Achaemenids*, Thames and Hudson Yayınevi, Londra, 1972, s. 15-16, 22; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 420.

5 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabcakı Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 65.

6 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 421.

7 Viktor Sarianidi, *Marguş Türkmenistan-Murgab Deryasının Köne Hanasının Ayagındaki Gadimi Gündoğar Şalığı - Drevnevostočnoe Tsarstvo V Staroy Deltë Reki Murgab- Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murgab River*, Türkmen Devlet Haberleri Yayını, Aşkabat, 2002, s. 237-238.

8 Yaşar Çoruhlu, *age*, s. 20-21.

9 Erken devirlerde Türk /Çin sanat ve kültür ilişkileri için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Türk- Çin Sanatı İlişkileri", *Wolfram Eberhard, Çin Simgeleri Sözlüğü - Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabcakı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 355-388. Eberhard'ın kitabının Türkçesine ek olarak vaktiyle ele aldığımız bu yazımız (bir iki önemsiz baskı hatâsı olmakla beraber) ne yazık ki Türkiye'de konusunda yayımlanmış tek makâledir. İleride bu konuyu kitap ölçüsünde ve ayrıntılı olarak ele almayı düşünürüz.

10 Söz konusu kültürler hakkında bkz. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı...*, s. 37-45.

11 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 421.

12 Bu hususta, aynı bölgeler içindeki gelişim düşünülmelidir. Çünkü bir bölgede at tüm gövdesiyle gömülmeye başlamışken başka bir bölgede henüz atın başı veya belirli kemikleri gömülüyor olabilir. Ayrıca aynı bölge söz konusu olsa da siyâsi ve kültürel devir değiştiğinde yaşanan dönem içerisinde de bu sıralama tekrarlanabilir.

13 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 174-175.

14 At, hayvan ata sayılan asil bir canlıdır. Bu sebeple, tanınlarla ilişkilendirilmiş soylu kişilerin idâmında yapıldığı gibi, mümkün olduğunca kanı akılmadan öldürülerek gömülmüştür. Muhtemelen çok eski devirlere kadar inen bu uygulamanın ilk örneklerine İskitlerde rastlıyoruz. Kurban edilen atlar, diğer hayvanlara da yapıldığı gibi, boğularak öldürülüyordu. Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 217, 220.

15 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 121-144; S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia- The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, çev. M. W. Thompson, J. M. Dent and Sons Ltd, Londra, 1970.

16 Kurganlardan çıkarılan cesetlerde mumyalama hususunda bkz. Natalia Polosmak, *Phenomenon of the Altai Mummies- Fenomen Altayskih Mumiy*, Rusya Bilimler Akademisi, Sibirya Bölümü, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Novosibirsk, 2000. Gömü şekilleri ve aş boyasının mezarlarda bulunuşu ile ilgili olarak bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 377-379, 381, 389, 391-392.

17 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 364-368, 373-375, 393.

18 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972, s. 178; Ahmet Taşgâil, *Göktürkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 98, 112; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 373-374.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Selçuklu Sanatında Görülen Kuyruğu Dügümlü At Tasvirlerinin İkonografik ve İkonolojik Mahiyeti", s. 227-267.

20 Abdülkadir İnan, "Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama", *Makaleler ve İncelemeler*, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 229-231.

21 Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi", *Toplumsal Tarih*, c. 3, sayı: 18, Haziran 1995, İstanbul, 1995, s. 33-42.

22 Bu kurganlar ve diğerleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, İstanbul, 2016.

23 At sembolizmi üzerine ayrıntılı olarak bkz. Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda At Figürlerinin Sembolizmi", s. 171-219; destanlarda at için örnek olarak bkz. Emine Gürsoy Naskali (haz.), *Altay Destanı Maaday Kara*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998; Yaşar Çoruhlu, "Sanat Tarihi'ne Yansımalarıyla Altay Destanı Maaday Kara'da Mitsel Motifler", *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu- VI. International Köroğlu Symposium- Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları- Köroğlu and Turkish World Epic Heroes- Bildiriler Kitabı-Proceedings Book*, ed. Azize Aktaş Yasa - Faruk Öztürk, ALBÜ Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 788, 790, 794.

24 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 436, 438; Kubat Tabaldiyev, *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan'-Şanya*, Soros Fondu Yayını, Bişkek, 1996, s. 26, 27.

25 Pulat Utkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 59.

26 Atların mezarlara gömülmesi ve bunun anlamları üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar...*, s. 420-440.

27 Yaşar Çoruhlu, "At ve Koç / Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi", s. 35-42.